

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻՐՅԱՆ

ՋԵՔԵԼ-ՄՈՒՍԱՅԻ ԲԱՐՐԱՌԷ՝

3. ՋԵՔԵԼ-ՄՈՒՍԱՅԻ ԲԱՐՐԱՌԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ
ԵՎ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԲԱՌԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ջեքել-Մուսայի բարբառը պատկանում է հայ բարբառագիտության կը (կու) ճյուղին:

Ձայնաբանական տեսակետից նշելի է ձայնավորների գրեթե միշտ կատարվող ձայնափոխումը, խոսք բաղաձայններից առաջ ձայնավորների վերածումը իւ (յու)-ի:

Ձեռքանական տեսակետից աչքի են դարձնում երկու երևույթ. նախ հոգնակի կազմելու բազմաթիվ ձևեր, որոնք գոյություն չունեն ո՛չ գրական հայերենում և ո՛չ էլ մի այլ բարբառում, և երկրորդ՝ անորոշ լծորդության իլ վերջավորությունները: Հին հայերենի բոլոր չորս լծորդությունները՝ ել, իլ, ալ, ուլ և նրանց մյուս կերպարները՝ նել, նիլ, նալ, նուլ անորոշ դերբայում, բարբառում անխտիր վերածվում են իլ ձևի, իսկ որպես առանձին լծորդություններ հանդես են գալիս խոնարհման ժամանակ:

Աչքի դարձող երևույթներ են նաև զը և յը հետադիրների գործածությունը դերանունների փոխարեն և շահմանափակվող բայակերտումը թե՛ հայերեն և թե՛ փոխառյալ արմատներից:

Չափազանց նշանակալից է նաև Ջեքել-Մուսայի բարբառում գործածվող գավառական և բարբառին հատուկ բառերի առատությունը (մոտ 400), որոնց ուսումնասիրությունը նոր ներդրում կհանդիսանա թե՛ հայ բարբառագիտության և թե՛ հայոց լեզվի հետազոտումն աստիճանաբար գործում:

Այս առանձնահատկություններով, Ջեքել-Մուսայի բարբառը իր ուրույն դիրքն է գրա-

վում հայ բարբառագիտության մեջ և իրավունք է ստանում գիտական լուրջ ուշադրության:

Այստեղ հատկապես անհրաժեշտ է նշել երկար շարանն այն բառերի, որոնք ենթարկվել են յուրօրինակ իմաստափոխման կամ հին հայերենի տվյալ բառի վրա մի յուրահատկություն են ավելացրել:

1. Բարբառում գոյություն ունեն մի շարք բառեր, որոնք հին հայերենի իմաստից ամբողջովին այլ իմաստ են ստացել, բայց որոնք իրենց հին իմաստով ի հայտ են գալիս միայն ասացվածքների, արտահայտությունների մեջ. օրինակ.

ա. Հին հայերենի յիշել բայը ձայնափոխվելով դարձել է իշիլ, որը բարբառում նշանակում է նայել. սակայն որ դա իրոք յիշել բայն է, հանդես է գալիս երկու արտահայտությունների մեջ. «յԱսողո՛ւմ իշէ» — «Աստծուն հիշի՛ր», ասացվածք, որը գործածվում է մեկին վախեցնելու կամ բարությունները նշելու, և «իշու՛մը պարեն» — «հիշատակությունը բարի», որն ասվում է հեռավոր ազգականին կամ ծանոթին խոսակցության ժամանակ հիշելիս:

բ. Հին հայերենի պապ բառը ձայնափոխվելով դարձել է բուբ, որը բարբառում ստացել է երկու իմաստ՝ 1. կնքահայր, քաջ, 2. քաղաք (քահանայի համար կա նաև ուրիշ բառ՝ իրից—երեց). իսկ որ դա իրոք պապ բառն է, հանդես է գալիս արտահայտությունների մեջ. օրինակ. «Մի բարգրդեն խիլիւ մարգաւ էրին» — «մեր պապերը խնայի մարդիկ էին», կամ՝ «իւրեց բարգրդեն վախդը» — «իրենց պապերի ժամանակ»:

1. Սկիզբը տե՛ս «Էջմիածին» ամսագրի 1952 թվականի մարտի համարում:

2. Բազմաթիվ են այն բառերը, որոնք հին հայերենի ընդհանուր իմաստից պահել են միայն մի երանգը, իսկ բառի լայն առումով նշանակությունը կա՛մ վերցվել է մի օտար լեզվից և կա՛մ գործածվում է հայերենի մի ուրիշ հոմանիշը. օրինակներ.

ա. Ուղեղ բառը ձայնափոխվելով դարձել է դող, որը բարբառում նշանակում է ոսկորի ծուծ, իսկ ուղեղ բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն պեյն բառը:

բ. Դեղ ձայնափոխվելով դարձել է դիղ, որը բարբառում նշանակում է միայն բունավոր դեղ, այստեղից դիղիլ—բունավորել, իսկ դեղ բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն իլլաջ բառը:

գ. Խնդրել ձայնափոխվելով դարձել է խնդրիլ, որը բարբառում նշանակում է մեկին բարիք մաղթել, բարեմաղթություն անել, իսկ խնդրել բայի փոխարեն գործածվում է նրա հայերենի մյուս հոմանիշը՝ աղաչել—աղչիլ:

դ. Գրպան ձայնափոխվելով դարձել է կրաբուն, որը նշանակում է ծոցագրպան, իսկ գրպան բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն շիբ բառը:

ե. Թափել ձայնափոխվելով դարձել է թափիլ, որը բարբառում նշանակում է կերակուր լցնել, իսկ թափել բառի փոխարեն

գործածվում է զուտ բարբառին հատուկ ֆիթիլ բառը:

զ. Առատ ձայնափոխվելով դարձել է րուռատ, որը նշանակում է ածան, իսկ առատ բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն բուլ (բուլ) բառը:

է. Որսալ ձայնափոխվելով դարձել է իրսիլ, որը բարբառում նշանակում է միայն զիշեռով որսալ, իսկ որսալ բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքաբառ ալ ինիլ բառը:

ը. Ընտանի ձայնափոխվելով դարձել է ընդանա, որը բարբառում նշանակում է ազգական, իսկ ընտանի բառի փոխարեն գործածվում է դանա բառը (ընդանայի ըն ընկել է):

Հավանական է, որ այս բառերի երկար շարանը ժամանակին լայն գործածության մեջ է եղել բուն առումներով, սակայն հետագայում օտար լեզուների ազդեցությունը մի կողմից, հայերից կտրված լինելը մյուս կողմից, պատճառ են դարձել, որ այսպես մնա բառի մի երանգը միայն հաճախ իմաստափոխված:

3. Ամենից հետաքրքիրը սակայն բառերի այն շարանն է, որոնք հին հայերենում իրենց ունեցած իմաստից ամբողջովին տարբեր իմաստ են ստացել, այսպիսով ստեղծելով բարբառում նոր իմաստ ստացած բառերի մի մեծ խումբ: Ահավասիկ օրինակներ.

ա. հայել	ձայնափոխվելով հիյիլ	բարբառում նշանակում է սպասել
բ. պառկել	» քառգիլ	» քնիլ
գ. իմանալ	» իմնիլ	» զարթնել
դ. քանդել	» քնտիլ	» հափշտակել
ե. պարել	» քարիլ	» սզալ, ողբալ
զ. դադարել	» դադրիլ	» հոգնել
է. մշակ	» մըշլըք	» աշակերտ
ը. անել	» իջիլ	» հրաշքով շատանալ
թ. եղբոր կին	» աղբորգն	» հորեղբոր կին
ժ. տապալել	» թաբիլ	» թիկն տալ

Բառերի այսօրինակ ձայնափոխումը պետք է բացատրել այդ բառերի ունեցած երանգներից մի երանգի ընդհանրացումով կամ մի երանգի շեշտումով: Օրինակ. հայել հին հայերենում նշանակում է նայել, իսկ բարբառում ստացել է սպասել իմաստը, այսինքն նայել մեկի, մի բանի համար, մեկի ճանապարհին նայել, ինչպես ժողովուրդն է անում՝ «աչքս ճամբիդ նայելով ջուր դառալ», այսինքն՝ «երկար սպասեցի»: Նույնն է պարագան իմանալ բառի համար, որը բարբառում ստացել է զարթնել իմաստը, այսինքն քնած ժամանակ մարդ ոչինչ չի հսկանում, ոչինչ չի ըմբռնում, այլ զարթ-

նելուց հետո է հասկանում, ըմբռնում: Ահա այդ երանգներն են, որ շեշտվել են և իրենց կնիքը դրել ամբողջ բառի վրա: Պարել բառը ձայնափոխվելով դարձել է քարիլ, որը նշանակում է բարբառում սզալ, ողբալ, և գործածվում է հատկապես աղքատ հարս եղած ժամանակ և մեկնելիս ողբալու: Հայտնի է, որ հարս տանելիս պարում են, երգում. նույնն է եղել պարագան նաև հնում թաղում կատարելիս, որը երգ ու պարով է կատարվել, և ահա այդ առարկայական իմաստը վերածվելով վերացականի, պարել բառը բարբառում ստացել է ամբողջովին այլ իմաստ՝ սզալ, ողբալ:

Սակայն ամենից զարմանալին տառ բառի իմաստափոխումն է: Տառ ձայնափոխվելով դուր, բարբառում նշանակում է հայր. նույնն է նաև տառիկ — դադա՜ — հայրիկ: Զարմանալի է բառի սեռի և իմաստի այսօրինակ ձայնափոխումը, այնինչ մայր բառը սովորական ձայնափոխմամբ պահել է իր իմաստը մայր — մար: Բարբառում մեծ մայր ձեն էլ չկա տառ-ի փոխարեն. մեծ մայր ձայնափոխվելով մինձ մար, նշանակում է մանկաբարձ կին, իսկ տառ բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն նաևն բառը:

4. Որ Զեբել-Մուսայի բարբառում հնու՛մ ավելի շատ են եղել հայերենի ձայնափոխված բառերը և միայն հետագայում մի կողմից օտար լեզուների ազդեցությամբ և մյուս կողմից հայկական միջավայրից կտրված լինելու պատճառով շատ բառեր են դուրս մղվել բարբառից և դրանք երբեք չեն գործածվում և կամ փոխ են վերցվել օտար լեզուներից, դրա վառ ապացույցն այն է, որ բարբառում հատկապես արտահայտությունների, անեծքների, ասացվածքների կամ հատուկ պարագաների մեջ հանդես են գալիս բառեր, որոնք առանձին վերցրած գործածական չեն: Ահավասիկ այդպիսի մի քանի արտահայտությունների օրինակներ.

ա. «Գդիր-բադուս դը ըննուս» — «կտոր պատառ թող լինես». այստեղ հանդես եկող գդիր — կտոր բառը առանձին վերցրած բարբառում գործածական չէ:

բ. «Էմ բարգոն արբուն դուր» — «իմ պապի ապրած դարը». այստեղ հանդես եկող դար — դիր բառը այժմ որպես առանձին բառ գործածական չէ:

գ. Բասաուրիլ, ձայնափոխումը սպասաուրել բայի, որը գործածվում է միայն եկեղեցում ծառայություն կատարելու համար, իսկ ուրիշ դեպքերում գործածական չէ:

դ. Օտար բառը ձայնափոխվելով օդիր, գործածվում է հարևան հավերին բակից բռնելիս, որպես օտարների, իսկ առանձին վերցրած գործածական չէ:

ե. Հրամել բառից մնացել է միայն եղակի հրամայականը՝ հրամէ՛ — հրմմէ՛, կանչողին պատասխանելու, իսկ ուրիշ դեպքերում այդ բայը գործածական չէ:

զ. Զիր (ձոր) և Փիր (բերդ), որոնք միայն հատուկ տեղի անուններ են հնուց մնացած, իսկ այժմ որպես առանձին բառեր գործածական չեն:

է. Նուլ (նալ) և հանաբիդ (հանապետ) գործածվում են միայն նույն նահապետի պատմության համար, իսկ ուրիշ դեպքերում գործածական չեն:

ը. Ընկղմել ձայնափոխվելով ընգղմիլ, գործածվում է միայն անեծքի մեջ. «Էրգր բուղուզիդ դը ընգղմես» — «մինչև կոկորդոթ թող ընկղմվես»:

5. Վերել (§ 4-ում) ասվածը նույնությամբ կարելի է կրկնել նաև այն բառերի համար, որոնք բարբառում կա՛մ գոյական ունեն և բայ չունեն և կա՛մ բայ ունեն և գոյական չունեն. ահա՛ մի քանի օրինակներ.

ա. Գոլ որպես գոյական գոյություն չունի բարբառում. գործածվում է արարներեն հաճախ բառը, սակայն որպես բայ կա կուղնիլ — գողանալ:

բ. Սուտ խոսել որպես բայ գոյություն ունի բարբառում՝ սօղ խոսիլ, սակայն ստախոս բառի փոխարեն գործածվում է թյուրքերեն յալանչա բառը. շատ հազվադեպ գործածվում է նաև սօղ խոսիլ (սուտ խոսող):

դ. Հիանդ որպես բայ և գոյական կա բարբառում՝ հիվում — հիւանդ և հիվըննիլ — հիւանդանալ. սակայն չկա հիւանդանոց բառը. գործածվում է թյուրքերեն խասդախանա:

դ. Սիրել որպես բայ կա՛ սիրիլ, սակայն գոյականը՝ սէր չկա. գործածվում է թյուրքերեն սեղա բառը:

Վերև հիշված բոլոր կետերը անփառելիորեն ապացուցում են մի բան, որ հնում բարբառը ավելի հարուստ է եղել հայերեն բառերով և հետագայում միայն դրանք դուրս են մղվել: Ցավալի է, որ բարբառում ոչինչ չի պահված, ոչ մի հին գրավոր փաստաթուղթ, որից հնարավոր լիներ ավելի ճշգրիտ և ավելի փաստացի հետևություններ անել: Բերանացի կերպով պահպանված հեքիաթները, լեգենդները ըստ սովորականի դարձել են նոր բառապաշարով և դժվար է դրանցից օգտվել:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ վերև հիշված օրինակները դեռևս լրիվ չեն ընդգրկում բարբառի նմանօրինակ արտահայտությունները. ես աշխատել եմ միայն դրանցից ամենից ցայտունները տալ:

10. Բազմավանկ բառերի բառամիջում հ-թե ա ձայնավորին հաջորդում է գ, կ, ֆ, խ և դ բաղաձայններից որևէ մեկը, ապա ա դառնում է իւ, նախորդ վանկի ա-ն դառնում է ա, իսկ գ, կ բաղաձայնները դառնում են ֆ. տախտակ — դախտիւֆ, պատարագ — բադարիւֆ, ֆացախ — ֆացիւխ, կոճակ — գիւջիւֆ, բարակ — պարիւֆ, մարդակ — մարդիւֆ:

11. Երկուսից ավելի վանկեր ունեցող բազմավանկ բառերի մեջ երբ իրար են հաջորդում երկու ա, սովորաբար մեկն ընկնում է, իսկ մյուսը կա՛մ մնում է ա, կա՛մ դառնում ա. պագանել — բաֆնիլ, սատակել — սաակիլ, շալակել — շալկիլ, մատանի — մադնա, հարսանիք — հարսնաք, ցամաքել — ցամֆիլ, հեռանալ — հիռվընիլ, հասկանալ — հասգընիլ, հաւանել — հավնիլ, կարկատել — գարգըղիլ, պատանել — բադոիլ:

Կրոնական առումով միայն գործածվող մի քանի բառերի մեջ ա չի ընկել, այլ միայն ձայնափոխվել է. պատարագ — բադարիւֆ, շարշարել — շարշարիլ, աւագան — ավագուն:

12. Եթե ա ձայնավորին հաջորդում է ն, շ, չ տառերից որևէ մեկը, բաց վանկում ա դառնում է ի. կաշի — գիշա, պաշար — բիշուր, խաշել — խիշիլ, անել — իշիլ, մաշել — միշիլ, աշուն — իշշօնֆ, աշեհ — իշվա, ֆաշել — ֆիշիլ, խաշել — խիշիլ:

13. Երկու պարագաներում հին հայերենի ա ձայնավորը մնում է անփոփոխ.

ա. Եթե ա ձայնավորին հաջորդում է ն, շ, չ, չֆ, շֆ, նշ, նճ հնչյուններից որևէ մեկը փակ վանկում. ճանն — ջանը, ականը — ագանը, ման — մաք, կանաչ — գանաչ, առաջ — յառանը, գան — գաք, աւաչ — ավաչ, աչֆ — աշֆ, հրաշֆ — հրաշք, խաչ — խաչ, ժանգ — ժանկ:

Այս պարագային նախորդ վանկի ա-ն էլ պահում է իր նույն հնչյունը ձայնական ներդաշնակության համար:

բ. Եթե հին հայերենում բառը վերջանում է ի ձայնավորով, որը բարբառում դառնում է ա, ապա ձայնական ներդաշնակության համար նախորդ վանկի ա ձայնավորը մնում է անփոփոխ ա. մատանի — մադնա, բնտանի — բնդանա, տանձենի — դանցինա, կաղնի — կաղնա, անլի — ալլա:

14. Կար բառը կաթիլ իմաստով դառնում է գուր, իսկ մարդու, անասունի կար իմաստով դառնում է գէթ, որը մնացորդն է հնում գործածական և մինչև այժմ էլ որոշ բառերի մեջ մնացած կիթ բառի. օրինակ ձկնկիթ, հալկիթ:

15. ա բառավերջում դառնում է օ. հիմա — համօ, հապա — հաքօ, գնա — կնօ և այլն:

16. Խոնարհման, ածանցման, հոլովման կամ բարդության ժամանակ հաճախ ա ձայնավորը նորից ձայնափոխվում է. ամպ — ումք — ամքօնֆ, աւաչ — ավչիւր, հաց — հուց — հացիւր, ականը — ագանը — ագընչիլ, բնտանի — բնդանա — բնդանաք, ֆար — ֆուր — ֆարօդ:

Ե

17. Միավանկ բառերի բառակզրում ե դառնում է ի. ես — իս, ել — իլ, եմ — իմ: Երբ մակբայը դարձել է յիփ:

18. Բազմավանկ բառերի բառակզրում, հատկապես բաղաձայնից առաջ, ե դառնում է ի. երես — իրֆա, երէց — իրից, երինը — իրինը, երկաթ — իրգուք, երկայն — իրգան, երեկոյ — իրիգօն, երազ — իրաւօ, եփել — իփիլ:

19. Ելանել բայը դարձել է բննիլ (ե — բ, սղվել է լ). երկուք և երեք թվականները դարձել են բրգօֆ, բրֆ:

20. Թե՛ միավանկ և թե՛ բազմավանկ բառերի բառամիջում ե դառնում է ի. ցեց — ցից, կե՛ր — գի՛ր, հետ — հիդ, թեփ — քիփ, խելֆ — խիլֆ, համեմ — համիմ, ասեղ — ասիդ, վարժապետ — վարժաքիդ, արև — արիվ, ձեկ — ձիվիլ, արեք — ափիք:

21. Ե ձայնավորը կա՛մ ընկել է կա՛մ բ է դարձել հետևյալ բառերի մեջ. խնչեփառ — խըըպառ, սեղմել — սըղմիլ, երեք — բրֆ, երկայ — իրիգօն, բարեկենդան — պարգընդինֆ, հրեշտակ — հրըըղիւֆ, գերեզման — գըրըզմուն, ֆեռի — ֆրա, ֆեռակին — ֆըըգեն, ունենալ — ունընիլ: Բացառություն է ձեռ — ձառ բառը (ե — ա):

22. Բառակզրի ե ձայնավորը ընկել է. եղունգ — դօնկ, եկեղեցի — գիդիցա:

23. Բառակզրի ե դարձել է ու. երբալ — աւրբիլ, երդում — ուֆրօմ:

24. Առանձնահատուկ է եղբայր բառի ձայնափոխումը, որը դառնում է ախալար: Ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի կարծիքով դա հին հայերենի երկրորդ ձևից՝ աղբայր-ից է մնացել³:

25. Անօրինակ ձայնափոխում է երեսուն բառը, որը դարձել է յարսօն. սա փառսուն — փառսօն բառի հետ ձայնական ներդաշնակության արդյունք է:

3. Տե՛ս Հ. Աճառյան, «Քննություն Պոլոս բարբառի», Երևան, 1941 թ., էջ 35, § 17: Տե՛ս նաև նույնի «Քննություն Համշենի բարբառի», Երևան, 1947 թ., էջ 26, § 18:

Նույնպիսի բացառություն է ուղեղ բառի ձայնափոխումը, որը դարձել է դող, բառամիջի է — օ ձայնափոխմամբ, որը բարբառում նշանակում է ոսկորի ծուծ:

է

26. Բառակզորում պատահող բառերի մեջ է դառնում է ի. էշ — իշ, էշուփուն — իշուփեն:

27. Թե՛ միավանկ և թե՛ բազմավանկ բառերի մեջ է դառնում է ի. դէմ — դիմ, խլէզ — խլիզ, կէս — գիս, ձէթ — ձիթ, գոմէշ — կիմիշ, մէջ — միջ, գէր — կ'իր, երէց — իրից, երէկ — իրիք, մէջք — միջք, տէր — դիր, շէն — շին:

28. Բառավերջում պատահող երկու օրինակները տարբեր տարբեր ձևեր ունեն. կիւրակէ — գիրագէ — գիրագա, մարգարէ — մարգարա:

29. Հակառակ է, էինք, էին ձևերի բառակզորի է-ն նույնությամբ մնում է բարբառում:

ը

30. Ը ձայնավորը բարբառում բառակզորում առհասարակ մնում է անփոփոխ. քնտանի — քնդանա, քնկեր — քնգիր (կա նաև ինգիր), բոռայ — բոռոպ: Բացառություններ են՝ քնտրել — քնդորիլ (ալիկացել է հ) — կա նաև քնտրիլ, քնկոյզ — ունգայզ (ը — ու), քնկուզենի — ունգզիենա (ը — ու), քնձառիւծ — օնձ (ը — օ):

31. Բառամիջում ը ձայնավորը կարող է տեղափոխվել, կարող է անհետանալ, կարող է պահել իր տեղը. խնձորենի — խքնցրինա, քրանել — քրդրնիլ, քննդուկ — ջրնջրդոֆ, փրփրել — փքրփրիլ, քրեշտակ — քրքշդիւֆ, լսել — լքսիլ, կրել — գքքիլ, կացել — գրգիլ, սքքուփուն — սքքուփուն:

32. Բառավերջում, երկու կամ երեք բաղաձայնով վերջացող բառերի մեջ, հատկապես ը բաղաձայնից առաջ ը ավելանում է հնչման հեղուկության համար. սանառ — սունդր, մանր — մունդր (մանր-ի հին ձևը ը բաղաձայնով), նօւր — նուսր, բարձր — պունցր, մեղր — միլր, տագր — դակր, քանձր — բունձր, ճիպո — ջարրո:

ի

33. Ի ձայնավորը միավանկ բառերի բառակզորում դառնում է է. ինք — էնք, ինք — էնք, իր — էր, իմ — էմ:

34. Բազմավանկ բառերի բառակզորում ի մնում է ի. իջանել — իչնիլ, իշխել — իշիլ, իշխող — իշիլիլ:

Ամբողջովին լուրահատուկ ձայնափոխում է իգնաախոս հատուկ անունը, որը դառնում է Դադուս:

35. Միավանկ բառերի բառամիջում ի դառնում է է. քիզ — քէզ, հին — հէն, ցից — ցէց, միս — մէս, գիր — կ'էր:

36. Բազմավանկ բառերի վերջին վանկում ի դառնում է է կամ ա, պալիւր — բանէր, խլիւֆ — խլէնֆ, աղիֆ — աղաֆ, շալիկ — շաքաֆ, շալիչ — շամէչ, ամիս — ամէս, բանալիֆ — պալէնֆ, երկիւնֆ — իրգէնֆ, գետին — կիդէն, ծաղիկ — ծաղակ:

37. Բազմավանկ բառերի նախորդ վանկում ի մնում է փ. սիրել — սիրիլ, գիշեր — կ'իշիր, շինել — շինիլ, տիրանալ — դիրանիլ, անիծել — անիծիլ, սիրուն — սիրօն:

38. Բառավերջի ի ձայնավորը անխտիր դառնում է ա. այգի — իֆֆա, հոգի — հիֆֆա, կաղնի — գաղնա, աւելի — ավիլա, լեղի — լիլա, փռշի — փիշա, կաշի — գիշա, ոսկի — իսգա, հայելի — հիլիլա, բնտանի — բնգանա: Նույնն է պարագան փոխառյալ բառերի:

39. Երեք բառի մեջ բառավերջի ի ձայնավորը դարձել է էն. քի — քէն, ձի — ձէն, դրացի — դրացէն:

40. Ծառերի անունը կերպով ենի մասնիկը անխտիր դառնում է ինա. խնձորենի — խքնցրինա, քգենի — քիգինա, տանձենի — դանցինա, մորենի — մրմինա, դեղձենի — դիլցինա:

41. Բառամիջի ի ձայնավորը բնկել է հետևյալ բառերի մեջ. դարիվեր — դուրվիր, դարիվայր — դուրվար, երկվամունք — իրգամնօֆ:

42. Անորոշ լծորդության ի վերջավորությունը մնում է անփոփոխ:

ո

43. Ո ձայնավորը միավանկ բառերի բառակզորում դառնում է վր. ոտ — վրդ, որձ — վրց, ոսպ — վրսր: Որդ բառը դառնում է վիրք (ո — վի):

44. Բազմավանկ բառերի բառակզորում ո դառնում է ի. ոսկի — իսգա, ոջիլ — իշել, որոնալ — իրջիլ: Բացառություն է ոլորմել — ոլորմիլ (ո — ու):

45. Միավանկ բառերի բառամիջում ո դառնում է իւ. ախ — սիփս, փոս — փիս, հող — խիլ, գոգ — կ'իւֆ, հոտ — հիւդ, հոր — հիւր, պորտ — բիւդ, հոր — հիւր: Բացառություններ են չորս — չուրս (ո — ու), մոմ — միմ (ո — ի):

46. Բազմավանկ բառերի բառամիջի վերջին վանկում ո դառնում է իւ. քոց — կրից,

վզեց—վզեից, ոսկոր—իսգիր, աղտոս—աղդիս, խանձող—խանձիս:

47. Բազմավանկ բառերի նախորդ, երկրորդ վանկում ո դառնում է ի. փռշի—փիշա, բորշմիլ—բիշմիլ, կոփիչ—գիփեչ, փորել—փիրիլ, ցորեան—ցիրիւն, կոխել—գիխիլ, մորեխ—միրիխ: Բացառություն է մոխիր—մախսէր (ո—ա):

48. Բազմավանկ բառերի մեջ, որտեղ ներու ո իրար հաջորդական վանկերում են գտնվում, սովորաբար առաջին ո-ն ձայնափոխվում է, իսկ երկրորդը ընկնում կամ դառնում ք. սովորել—սուրվիլ, բռնումել—բիրմիլ, ժողովել—ժաղվիլ, որոնել—իրջիլ, բորոնել—պիրըդիլ, խոստովանել—խոսարվանիլ, ողորմել—ուլուրմիլ:

49. Բազմավանկ երկտալից ավելի վանկ ունեցող բառերի մեջ ո ձայնավորը ընկնում է կամ դառնում ք. խենձորենի—խընցըրինա, կայծոռիկ—գընձրոփ (դեմքի, մարմնի բշտիկ), ընձրհավոր—ջընքֆիր:

Ողկոյց բառի բառակազմի ո—ու ինչպես և հաջորդ բաղաձայնը ընկել են. ողկոյց—գայգ:

ՈՒ

50. Միավանկ բառերի բառակազմում ու դառնում է օ. ուլ—օլ, ուք—օքք, ուլտ—օղ, ուս—օս:

Ուր—յո՞ վերցվել է գրաբարի յո՞՝ ձեւից և հնչվում է յ կիսաձայնով:

51. Բազմավանկ բառերի բառակազմում ու մնում է ու. ուտել—ուդիլ, ուրազ—ուրիւփ, ուրբաք—ուրպոք, ունենալ—ունընիլ, ուզել—ուզիլ:

52. Բառակազմում դ բաղաձայնից առաջ ու ընկնում է. ուղարկել—ղուրգիլ, խուրգիլ, ուղեղ—ղօղ (հմտ. § 49): Բացառություն է ուլիղ—իւղիւրք բառը, որը, ինչպես մյուս ձայնավորը, խուլ բաղաձայնից առաջ դարձել է իւ:

53. Միավանկ բառերի բառամիջում ու դառնում է օ կամ օ. դառ—դօռ, ջուր—ջօր, ձուկ—ձօկ, մուկ—մօկ, մուխ—մօխ, սոսա—սօղ, բուր—բօր, բուրդ—փօրք:

54. Բազմավանկ բառերի բառամիջի ու-ն դառնում է օ. գլուխ—կ'ըլօխ, փրփուր—փրփօր, կակոլ—գ'ազօղ, ամուր—ամօր, ապուր—աքօր, մօրուկ—մօրօփ:

55. Բազմավանկ բառերի բառամիջի նախորդ վանկերում ու մնում է անփոփոխ ու. պատրուել—բաքրուսիլ, լուսանալ—լուսենիլ, կուրանալ—գուտենիլ:

56. Բառակերպում ու դառնում է օ, կերկնրվում է նախորդող բաղաձայնը. հեռու—հիռու, լեզու—լիզգօ, բքու—բքքօ, առու—առո, լու—լօ: Բացառություն է երկու—բքք, բք'օփ թվակաճը (ու—ք):

ՆԳՐԱԿԱԶՈՒՅՈՒՆ

57. Ձայնավորների կրած փոփոխությունները պարզ ցույց են տալիս, որ Զեքել-Մուսայի բարբառում, չհաշված աննշան դեպքերը, ձայնավորները գրեթե միշտ են թարկվում են փոփոխման:

Ձայնափոխման համար սահմանված կանոններից մեծ մասը բացարձակ չեն, ամեն ինչ ունի իր բացառությունը, և երբեմն բացառություններն ավելի շատ են քան սխտեմի վերածված ձայնափոխումները:

Զեքել-Մուսայի բարբառի ձայնավորների փոփոխությունը նմանության դժեք չունի ո՛չ մի այլ բարբառի հետ, հարց, որից և հետևում է նրա գրեթե անհասկանալի լինելը բարբառին անծանոթ մարդկանց: Որպես օրինակ վերցնենք ա ձայնավորը, որը բարբառում փոխվում է հետևյալ ձայնավորներին. ա, ւ, ք, ի, ու, օ, օ, իւ:

Լեզվի ձայնավորների առանցքը կազմող ա, ւ, է, ի, ք, ու ձայնավորները ձայնափոխվում են գրեթե միշտ:

58. Առանձնապես նկատելի է բարբառում բառակերպի ի ձայնավորի վերածումը ա ձայնավորի, և այդ թե՛ հայերեն և թե՛ օտար բառերի, թե՛ հոլովումների և թե՛ փոխարհումների ժամանակ: Հատկապես Հաջի-Հաբիբի մասնաճյուղում բառակերպում երբեք ի ձայնավորը չի պատահում, որը արդյունք է հնչման հեշտության, նկատելով, որ բառակերպում ա ավելի հեշտ է հնչվում քան ի:

59. Նկատելի է նույնպես խուլ բաղաձայններից առաջ (ւ, դ, ք) ա ձայնավորի վերածումը իւ-ի կամ օ-ի, իսկ գ, կ թրթռուն բաղաձայնները բառակերպում անպայման դառնում են ք խուլ հնչման:

60. Ձայնափոխման մեջ էական դեր է խաղում շեշտադրության փոփոխումը: Այն սխտեմը, որը սահմանված է, շեշտադրության փոփոխմամբ վերածվում է տրիշ սխտեմի (տե՛ս § 36, 37, 46, 47, 54, 55):

Նույնպիսի նշանակություն ունի նաև ձայնական ներդաշնակությունը (տե՛ս § 13):

Բառակազմությունը, հոլովումը և ածանցումն էլ ազդում են ձայնափոխման վրա. որովհետև այդ պարագաներին փոխվում է շեշտադրությունը. նույնն է և պարագանի փոխարհման դեպքում (տե՛ս § 16):

(Շարունակելի)